
УДК 811.161.2'0+811.161.2'28

КОГНІТИВІСТИКА І ДИСКУРСИВІСТИКА: НОВІ АСПЕКТИ І НОВІ ПІДХОДИ

Поповић Људмила. Епистоларни дискурс украјинског и српског језика. — Београд: Филолошки факултет, 2000. — 305 с.;

Поповић Људмила. Језичка слика стварности: Когнитивни аспект контрастивне анализе. — Београд: Филолошки факултет, 2008. — 308 с.

Аналізовані праці повною мірою окреслюють поле наукових пошуків у царині того, що інколи називають когнітивною (анти-соссюрівською — *Кошелев А.Д.* Об основных парадигмах изучения естественного языка в свете современных данных когнитивной психологии // Вопросы языкознания. — 2008. — № 4. — С. 15–40) науковою парадигмою. У цьому разі перша (перша парадигма — соссюрівська) ґрунтується на постулаті первинності рідної мови, що засвоюється дитиною до постання в неї концептуального світу. Тому використовуючи мову, дитина формує концептуальний світ. Уся категоризація світу, розчленування його на концепти і встановлення між ними відношень відповідно до мовних значень та відношень між ними. У цьому разі мова самодостатня система, а концептуальний світ — це продукт, що відображає цю системність (це, власне, соссюрівський підхід).

Інший (друга парадигма — антисоссюрівська, або когнітивна) підхід має опертям первинність концептуального світу. Засвоювані згодом мовні значення — це названі елементи концептуального світу та їхні відношення. Внаслідок цього системність мовних знаків мотивована системністю концептів світу. Тут мова прямо замкнута на об'єктивну дійсність (це антисоссюрівський погляд, а також когнітивний, пор. праці А. Вежбицької, Дж. Лакоффа та ін.).

Ще інший (третя парадигма — постсоссюрівська) погляд має опертям постулат, що і концептуальний світ, і мова людини формуються як самостійні, автономні системи. Тому мовні знаки утворюють

свою системність (вони самодостатні), елементи ж концептуального світу з їхніми відношеннями — свою. Мовні значення описують концепти світу не прямо, а через специфічну мову символів (постсоссюрівський підхід, див. праці Н. Хомського, А.А. Мельчука та ін.) відображають особливості концептуалізації, закономірності категоризації світу, членування об'єктивного світу. За А.Д. Кошелевим, концепти визначають базові категорії, і їхні функції — забезпечення людини у сприйнятті об'єктивного світу (формування предметних світів з плутанини плям, ліній, точок, світлотіней та ін., що постають у її перцептивному полі).

З часів Аристотеля і до праць Л. Вітгенштейна категорії розглядали як прозорі «сутності». Визнавалось, що речі належать до тієї самої категорії, якщо і тільки якщо вони мають певні спільні ознаки. Притаманні для них такі спільні ознаки кваліфікували як визначальні цієї категорії. У досить короткий час усе змінилось — постав новий підхід до категорій, який Е. Рош кваліфікувала як теорію прототипів і категорій базового рівня (Дж. Лакофф). Для пояснення суті нового підходу слід розглянути, як у цьому разі визначають концепти базового рівня, що визначають категорію світу за родами “яблуко”, “троянда”, “собака”, “шафа”, “слива”, “ромашка”, “конвалія” та ін. Посідаючи проміжний стан між більш загальними концептами “квіти”, “тварини”, “фрукти”, “меблі” і под. і частковішими — види (сорти): “антонівка”, “ред-делюшес”, “чайна троянда”, “польова ромашка”, “ренклад” тощо, вони, за Дж. Лакоффом, є первинними, тому що мають опертям досвідні аспекти людської психології: гештальти, сприйняття, ментальну образність... рівень роду (його Берлін називав “народно-родовим рівнем”) є, очевидно, психологічно базовим... Речі на цьому рівні сприймаються цілісно, як єдиний гештальт, тоді як для ідентифікації на нижчому рівні повинні бути обрані специфічні ознаки..., що відрізняють, наприклад, один вид дуба від іншого... Цим категоріям не властиві образи або моторні дії. Так, наявні ментальні образи стільців — абстрактні образи, що не корелюють з якимсь окремим стільцем, наявний загальний набір рухів для взаємодії зі стільцями. Якщо ж переходимо від категорії базового рівня “стілець” до ієрархічно вищої категорії “меблі”, ситуація змінюється. У нас відсутні абстрактні ментальні образи предметів меблів, що не поставали б об'єктами базового рівня типу стіл, стілець, ліжка тощо. У нас немає моторних дій або пов'язаних з меблями загалом, що не були б моторними діями з відповідними об'єктами базового рівня — стільцями, столами, ліжками і под., спільний зовнішній вигляд постає основним визначником базового рівня (див. *Лакофф Дж. Женщины, огонь и опасные вещи: Что категории языка говорят нам о мышлении.* — М.: Языки мировой культуры, 2004. — С. 55, 56, 58, 78, 79). Тому й не дивно, що останніми роками так інтенсивно розвиваються когнітивні і дискурсивні підходи. Л. Попович належить до тих науковців, що творчо осмислюють не тільки явища і факти однієї мови, але шляхом зіставлення таких явищ

і фактів у різних мовах прагнуть встановити відповідні закономірності, виявити тенденції динаміки та еволюції, врешті-решт, визначити наявність спільного і відмінного. Перші з аналізованих праць окреслюють шляхи пошуку Людмили Попович у дискурсивістиці.

На початку ХХІ століття одним із провідних напрямів лінгвістичних досліджень у славистиці є опис різних типів дискурсу на матеріалі різних мов світу: *художній дискурс* (україномовний (Н. Бойко), франкомовний (В. Бурбело), англomовний (Н. Одарчук)), *рекламний дискурс* (іспаномовний (Н. Волкогон), англomовний (О. Ткачук-Мірошніченко)), *медичний дискурс* (англomовний (С. Вострова)), *Інтернет-дискурс* (іспаномовний (Н. Лукашенко), *політичний дискурс* (україномовний (А. Загнітко), англomовний (В. Ущина), іспаномовний (Н. Попова), франко- і російськомовний (Т. Весна)), *езотеричний дискурс* (російськомовний (Н. Хачатурова)), *драматургійний дискурс* (україномовний (Н. Сафонова), російськомовний (І. Зайцева)) та ін. Рецензована праця розширює предметну сферу дискурсології зіставним аспектом епістолярного дискурсу української й сербської мов.

За традицією, монографію розпочато «Вступом» (**«Предговор»** (с. 3–4), **«Увод. Предмет и метод истраживања»** («Передмова» (с. 3–4), **«Вступ. Предмет і метод дослідження»**) (с. 7–12)), у якому окреслено предмет і методи дослідження, висвітлено основні погляди авторки на функціонування терміна *дискурс* у науковій літературі. Епістолярний дискурс тлумачено як складне соціокомунікативне утворення з діалогією організацією та соціальним контекстом.

Основна частина рецензованої монографії побудована в такий спосіб, що кожен наступний розділ розкриває новий (і не менш важливий) аспект епістолярного дискурсу української й сербської мов. Як наслідок, маємо ґрунтовний опис ознак і специфіки епістолярного дискурсу на матеріалі двох мов.

Функціонування будь-якого типу дискурсу Л. Попович пов'язує з теорією комунікативних жанрів. Відповідно епістолярний дискурс постає у дослідженні як комунікативний жанр. Взаємовідношення епістолярного дискурсу з іншими комунікативними жанрами висвітлено у розділі **«Концепція «игре» и типологія епістолярних піджанрів»** («Концепція «гра» і типологія епістолярних піджанрів») (с. 13–19). Типовою особливістю епістолярного жанру, за Л. Попович, виступає багатство та чисельність комбінацій виражальних засобів, а також його поліфункційність, що пов'язана з поняттям *епістолярної інтеракції* (с. 19).

Аналізуючи метаструктуру епістолярного дискурсу (розділ **«Правила епістолярне інтеракціїє и прагматички контекст дискурса»** («Правила епістолярної інтеракції та прагматичний контекст дискурсу») (с. 20–79)), авторка пропонує розрізняти типи кореспонденції за соціальними, дружніми, фізіологічними та ін. характеристиками учасників інтеракції і виділяє конститутивні та регулятивні правила

епістолярної інтеракції. Наявність таких правил передбачає дослідження прагматичного контексту, тобто теоретичних і когнітивних абстракцій різних концептів, структурованих у вигляді фреймів. Фреймові або ситуаційні моделі репрезентують основне знання учасників соціокомунікативної епістолярної «гри», що формує дискурс.

У розділі **«Семантична макроструктура епістолярного дискурсу»** (*«Семантична макроструктура епістолярного дискурсу»*) (с. 80–107) дослідниця зазначає, що дискурс має абстрактну структуру, яка реалізується через сукупність взаємопов'язаних сегментів — граматичного, семантичного та прагматичного, і встановлює ієрархічні зв'язки між термінами «метаструктура», «макроструктура» та «мікроструктура» дискурсу. Для опису семантичної макроструктури епістолярного дискурсу Л. Попович вводить поняття *топікального центру, топікальної периферії, комунікативного динамізму* тощо.

У розділі **«Начини експлікації глобальне кохеренції на інтерикасному рівні епістолярного дискурсу»** (*«Спосіб експлікації глобальної кохеренції на внутрішньомовному рівні епістолярного дискурсу»*) (с. 108 – 133) висвітлено дискусійні аспекти теорії референції з опертям на погляди Н. Арутюнової, Б. Рассела, Л. Лінські, Дж. Серла та ін., розглянуто прагматичні стратегії, референційні операції та дискурсивні маркери епістолярного жанру. Значну увагу авторка приділяє типам знання, класифікуючи їх на інформаційні (знання про референцію, знання про пропозицію, знання про предикацію тощо) та метаінформаційні (знання про код і знання про ситуацію інтеракції). Виклад інформації в епістолярному дискурсі зумовлюваний чинником адресата, що постає складником комунікативної програми адресанта, і залежить від репертуару знань адресата й адресанта, а контроль концептуального боку епістолярного висловлення відбувається на етапі прагматичної корекції.

Опис різноманітних модифікацій денотативного простору референта Л. Попович пропонує читачам у розділі **«Кореференція у епістолярному дискурсі»** (*«Кореференція в епістолярному дискурсі»*) (с. 134–145). Важливу роль в аналізованому дискурсі посідають різноманітні операції цитування (цитування може виконувати аксіологічну функцію, тобто передавати позитивну / негативну оцінку) та прийом парафрази (семантико-синтаксичної або лексико-семантичної).

Категорію імперцептивності розглянуто у розділі **«Імперцептивність у епістолярному дискурсі»** (*«Імперцептивність в епістолярному дискурсі»*) (с. 146–151) разом з такими категоріями, як: оптативність, гіпотетичність, імперативність, ірреальність тощо, та витлумачено як семантичну модальну категорію, що охоплює сукупність лексичних, синтаксичних, просодичних і/або морфологічних засобів (с. 147).

Інтегративні тенденції дослідження дискурсу (теорія мовленнєвої комунікації, когнітивна психологія, соціальна психологія, мікросо-

ціологія, етнографія та ін.) показали, що дискурс — це не самоізолювана текстова або діалогічна структура. Враховуючи досягнення цих досліджень, а також логіко-філософську думку ХХ століття, авторка пропонує типологію мовленнєвих актів та окреслює специфіку їх функціонування в епістолярному дискурсі (див.: розділ **«Реалізація говорних чинова у епістолярном дискурсу»** (*«Реалізація мовленнєвих актів в епістолярному дискурсі»*)) (с. 152–157)).

Наступні три розділи монографії висвітлюють вияв в епістолярному дискурсі експресива, директива та репрезентатива. Внаслідок чого перед нами постає повний і викінчений опис епістолярного дискурсу в українській і сербській мовах.

Експресив розкривається в аналізованому дискурсі через мовленнєві акти *вітання, вибачення, подяки, побажання* (розділ **«Реалізація експресива у епістолярном дискурсу»** (*«Реалізація експресива в епістолярному дискурсі»*)) (с. 156 – 214)); директив — через мовленнєві акти *питання, прохання, пропозиції та запрошення* (розділ **«Реалізація директива у епістолярном дискурсу»** (*«Реалізація директива в епістолярному дискурсі»*)) (с. 215–248)). Мовленнєвий акт *ствердження та повідомлення* формує репрезентатив (розділ **«Реалізація репрезентатива у епістолярном дискурсу»** (*«Реалізація репрезентатива в епістолярному дискурсі»*)) (с. 259–271)). У структурі кожного акту Л. Попович виділяє специфічні компоненти і пропонує варіанти перформативних парадигм в українській і сербській мовах. Будь-який теоретичний постулат підтверджується значною кількістю прикладів, що свідчить про науковий підхід авторки до розгляду питань і проблем функціонування епістолярного дискурсу в українській і сербській мовах, а також про високу якість виконаного дослідження й достовірність висновків.

Індивідуальний науковий проект, у якому Л. Попович пропонує новий погляд на значущі лінгвістичні проблеми, безумовно, спонукає читачів до роздумів і викликає у рецензентів певні міркування і пропозиції. Так, не зовсім мотивованим, на нашу думку, видається той факт, що один з розділів монографії називається **«Концепція «игре» и типологія епістолярних поджанрова»** (*«Концепція «гра» і типологія епістолярних піджанрів»*) (с. 13–19) (підкреслено рецензентами — А.З., Ж.К — Ч.), а частиною наступного розділу **«Правила епістолярне интеракције и прагматички контекст дискурса»** (*«Правила епістолярної інтеракції та прагматичний контекст дискурсу»*) (с. 20–79) є підрозділ **«Типологія епістолярних поджанрова»** (*«Типологія епістолярних піджанрів»*) (с. 76–79)).

Прикметною рисою рецензованої праці, крім актуальності лінгвістичної проблематики та системного підходу до вивчення епістолярного дискурсу, є тенденція до глибинного й всебічного аналізу мовних явищ у дискурсі. Монографія **Л. Попович «Епістолярни дискурс украинског и српског језика»** (*«Епістолярний дискурс української та сербської мов»*) є вагомим внеском у розвиток дискурсології

загалом та контрастивної дискурсології зокрема, орієнтує на пошуки та опрацювання нових досліджень дискурсу.

Монографія **«*Језичка слика стварности: Когнитивни аспект контрастивне анализе.* — Београд: Филолошки факултет, 2008. — 308 с.»** («*Мовна картина дійсності: Когнітивний аспект контрастивного анализу*») містить три розділи: **«*Језичка слика стварности*»** («*Мовна картина дійсності*») (с. 19 — 72); **«*Од језичке слике стварности на говорнику*»** («*Від мовної картини дійсності до мовлення*») (с. 73—151); **«*Од концептуалізатора ка менталним конструкцијама*»** («*Від концептуалізатора до ментальних конструкцій*») (с. 151—284).

У першому розділі **«*Језичка слика стварности*»** («*Мовна картина дійсності*») (с. 19—72) охоплено розгляд загальнотеоретично-постулатних основ («*Теоријске поставке*» («*Теоретичні постулати*»)), проблем самої *«језичка слика стварности»* («*мовної картини світу*») (с. 19—28) зі з'ясуванням закономірностей категоризації і концептуалізації (с. 28—44), метафоризації (с. 44—51), співвідношення / неспіввідношення гештальта і фрейму (с. 54—57), простеженням диференційних ознак концепту (с. 57—59), окресленням наївного та енциклопедичного вияву знання в загальномовній картині світу (с. 51—54), з'ясуванням класифікаційних і кваліфікаційних ознак прототипу і стереотипу (с. 59—64), стереотипу і концепту (с. 64—66) та описом стереотипу (с. 66—71) з простеженням його диференційних і сутнісно-кваліфікаційних ознак. В описі останнього значне місце належить, за твердженням Л. Попович, інтерпретативному аналізу, що «...уједињује све наведено методолошке поступке, обезбеђује истраживању целовистост и мотивисаност. Интерпретације не може бити без материјалне грађе...» (с. 71).

Другий розділ **«*Од језичке слике стварности на говорнику*»** («*Від мовної картини дійсності до мовлення*») (с. 73—151) містить підрозділи **«*Стереотип судбине у језичкој слици стварности украјинаца и срба*»** («*Стереотип доля у мовній картині дійсності українца та серба*») (с. 75—84), **«*Стереотип естетског комплекса код словенских народа*»** («*Стереотип естетичного комплексу слов'янських народів*») (с. 85—102), **«*Концептуализација боја у језичкој слици стварности*»** («*Концептуалізація бою у мовній картині дійсності*») (с. 103—122), **«*Гендери стереотип у језичкој слици стварности украјинаца и срба*»** («*Гендерний стереотип у мовній картині дійсності українца і серба*») (с. 123—141), **«*Стереотип језика у језичкој слици стварности*»** («*Стереотип мови у мовній картині дійсності*») (с. 142—150). Прикметно, що у першому підрозділі охоплено аналіз таких стереотипів долі українца та серба, як *доля (доља)*, *доля — недоля(доља — недоља, талант (талан), доля (усуд и коб)* та ін. з простеженням типологічних виявів *Стереотипу Судбине* в добу романтизму. Авторка наголошує, що «Упоређујћи Доље са адекватним стереотипима, у српској језичкој слици долазимо до закључка да је

он комплекснији, обухвата како позитивно, тако и негативно начело. У српској језичкој слици стварности стереотип судбине је расчлањен. Центар стереотипа чини концепт Судбине, негативно маркирани пол је облежен концептом Усуда, Коби док позитивно маркирани пол садржи концепт Среће» (с. 79). Досить переконливим є твердження, що «У архаичном смислу концепт Доље се осмишљ као пут на којем свако прави свој избор. Одсуство пута као реализације основног функционалног атрибута стереотипа живота — кретања, напредовања, асоцира се са Недољом — Усудом. Тако се украјински песник Тарас Шевченко обраћа својој Дољи, али и Богу, стиховима: *Доле, де ти? Доле, де ти? / Нема ніякої. / Якцо доброї жаль, Боже, / то дай злої, злої...* (Срећо, где си? Срећо, где си? / Никог у том лицу. / Ако немаш добру судбу / Дай ми, Боже, злицу...)» (с. 77).

Грунтовне розкриття стереотипу естетичного комплексу як коду слов'янських народів дозволило Л. Попович констатувати, що «да је хармонија идеје и форме, тј. равнотежа између доброг и лепог лежала у основи формировања естетског комплекса, али је временом у језичким сликама стварности словенских народа почео да јача удео форме у концептуализацији лепог — код поједних народа у мањој, а код појединих у већој мери, до потпуног потискивања добра из стереотипа естетског комплекса» (с. 86). Гендерні стереотипи українців та сербів охарактеризовано з опертям на принцип гендерної идеології, принцип гендерної диференцијације, принцип гендерної класификације тощо (с. 123 — 141), викинченим постає тлумачення поліфункційности українського стереотипу *Мова* (с. 145—146) і водночас розкрито концепт мови (језика) як засобу консолидације народу (с. 146—148).

У розділі «**Од концептуализатора ка менталним конструкцијама**» («Від концептуализатора до менталних конструкциј») (с. 151—284) Л. Попович сконцентровано розкриває основні параметри поняття часопростору у мовній та науковој картинах світу (с. 153—156), з'ясовує особливості осі часу і транспозиције дієслівних форм часу («**Стрела времена и транспозиција глаголских времена у словенским језицима**» («Стрела часу і транспозиција дієслівних часів у слов'янських мовах») (с. 163—165); тут варто було згадати працю І. Піддубської [Піддубська Інна Валентинівна. Модальна і темпоральна транспозиција дієслівних форм (20.04.2001 — спецрада К 11.051.04) — 10.02.01 — українська мова (Донецьк; Донецький державний університет)]. Розділ містить два підрозділи, у першому з яких («**Стереотип времена у језичкој слици стварности**» («Стереотип часу у мовній картині дійсности») (с. 153 — 244)) сконцентровано проаналізовано семантику лімітативности, проспективности, інтрагерминальности та ін., а в другому («**Стереотип простора у језичкој слици стварности**» («Стереотип простору в мовній картині дійсности») (с. 245—284)) встановлено закономірности вияву стереотипу простору в українській та сербській мовних системах

крізь призму дієслівних родів дії (можливо, краще аспекти дії, див. *Загнітко А.П.* Теоретична граматика української мови. Морфологія. — Донецьк: ДонДУ, 1996. — С. 217–236). Спостереження авторки підкріплені узагальнювальними таблицями 1–5 (с. 232–244), у яких діагностовано роди (способи, аспекти) дії як вияв концептуалізації в сербській та українській мовах (таблиці 1–2), маркованість префіксних морфем у реалізації акціональних значень у сербській та українській мовах (таблиці 3–4), виявлено репертуар акціональних значень префікса **за-** в сербській та українській мовах (таблиця 5).

Кожна з аналізованих праць належить до непересічних і вагомих досліджень, у яких розкрито одну з надактуальних проблем сучасної лінгвістики. Водночас обидві монографії складають цілісність, оскільки встановлюють спільні та відмінні риси сербської та української мов у когнітивному та дискурсивному аспектах. Рецензовані праці належать до фундаментальних, оскільки розв'язують загальнотеоретичні проблеми, і водночас вони мають суто прикладний вимір, тому що є контрастивними за своєю суттю і тим самим виступають опертям створення ємної контрастивної граматики обох мов теоретичного, функційного і когнітивного аспектів. Праці знакові для сучасної лінгвістики, де все зримішими постають завдання когнітивного аспекту констративного аналізу в загальнотипологічному вимірі. Аналізовані монографії Л. Попович і подають модель такого розгляду.

Анатолій Загнітко, Жанна Краснобаєва-Чорна (м. Донецьк)

Anatolii Zahnitko, Zhanna Krasnobaieva-Chorna (Donets'k)

COGNITIVE SCIENCE AND DISCURSIVE SCIENCE: NEW ASPECTS
AND NEW APPROACHES

Book review on: *Поповић Људмила.* Епистоларни дискурс украјинског и српског језика. — Београд: Филолошки факултет, 2000. — 305 с.;

Поповић Људмила. Језичка слика стварности: Когнитивни аспект контрастивне анализе. — Београд: Филолошки факултет, 2008. — 308 с.